

Бочков П.В.

к.ю.н., доктор богослов'я

Чернівецький православний богословський інститут

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ВИТОКИ ФЕНОМЕНУ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
ЯК УЧАСНИКІВ ВІДНОСИН У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ.
МОНАСТИРСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО**

Постановка проблеми. Релігія як соціальний інститут вплетена в господарські відносини й тісно пов'язана з проблемами власності. Вона завжди брала активну участь у розподілі національного продукту, а також прямо чи опосередковано впливала на господарські відносини як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні. Сьогодні у сфері державно-конфесійних відносин щодо господарсько-правової діяльності релігійних організацій існує чимало питань, які потребують вирішення. Проте будь-яке розв'язання назрілих проблем має йти шляхом якомога глибшого аналізу проблемних питань як у плані синхронії, так і в плані діахронії.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Господарська діяльність релігійних конфесій до початку XXI ст. залишається практично не дослідженою. Майже до кінця XX століття окремі (зокрема, господарські) аспекти життєдіяльності релігійних громад найчастіше досліджували в рамках історичної науки й філософії. Певні питання економіки релігійних організацій були предметом аналізу в роботах Г.І. Шмельова, П.Б. Лаговського, М.О. Митрохіна, А.М. Кашеварова та деяких інших авторів. Роботи, присвячені аналізу різних правових аспектів існування й діяльності релігійних організацій в Україні, тільки починають заповнювати вітчизняний правовий дискурс. Це, насамперед, дисертаційні роботи з конституційного й цивільного права (В.М. Малишко, В.Д. Фучеджі, Ю.В. Кривенко, Н.О. Бардашевич та інші вчені) та статті в періодичних виданнях і в матеріалах конференцій з права (І.М. Кучеренко, Г. Сергієнко,

В.П. Карпунчев, В.І. Борисова та інші вчені), а також окремі роботи з господарсько-правової проблематики М.Ю. Бабія, Н.О. Бардашевич, В.Ю. Баркова, С.М. Грудницької, Н.І. Черленяка, А.Н. Переверзева, Д.О. Вовка, В.Є. Єленського, М.Ф. Рибачука Ю.М. Тодики, І.В. Яковюка, Л.В. Ярмол та інших. Саме в цих роботах знаходимо й відомості щодо процесу виникнення та розвитку релігійних організацій (далі – РО) як учасників господарських відносин.

Досліджень, присвячених еволюції РО як учасників господарських відносин, у вітчизняному правовому дослідницькому полі сьогодні, на жаль, не існує. Пропонована стаття є однією з перших спроб вивчення господарської діяльності РО в означеному аспекті, чим і зумовлена актуальність обраної теми статті.

Формулювання завдання дослідження. Для удосконалення вітчизняного законодавства про господарську діяльність релігійних організацій необхідним є вивчення історико-правових витоків такої діяльності на теренах України та способів її регламентації з боку держави в різні історичні періоди.

Виклад основного матеріалу. У кожній релігії, у кожній державі проблеми, пов'язані з господарською (економічною) діяльністю РО, є розмаїтими й багатоаспектними, тому ми акцентуємо увагу здебільшого на тих, які пов'язані з конфесіями, що існують в Україні.

РО мають багатовікову практику ведення господарської діяльності, а їх існування як громадських організацій є невід'ємним від їх функціонування як суб'єктів економіки. Вже з часів князя Володимира православна церква була влаштова-

на як чітко ієрархізована організація, оскільки вже тоді у неї були власні керівні органи, на чолі яких стояли ієрархи, та існували внутрішні правила, обов'язкові для всіх членів церкви.

Центральною організаційно-правовою формою РО в православ'ї від найдавніших часів є монастир. У контексті нашого дослідження на особливу увагу заслуговує господарська діяльність монастирів у так званих вотчинних монастирських господарствах. Монастирі, що зазвичай мали розвинуту структуру господарської діяльності, залишили по собі багату спадщину у вигляді розмаїтої господарської документації, яка стає у пригоді під час вивчення віддалених у часі явищ.

Вотчинне монастирське господарство відоме з XI століття. Його основою є монастирські землі. Статут князя Володимира Святославовича про десятини, суди і людей церковних став першим вітчизняним законодавчим актом про правовий статус церкви. Цей Статут заклав основні поняття церковної юрисдикції у вітчизняному законодавстві. У Статуті були зроблені й перші кроки до визначення майнового статусу церкви. Так, князь Володимир передав Десятинній церкві в Києві десяту частину від княжого маєтку і закріпив за нею десяту частину надходжень від централізованої феодалної ренти та інших доходів. Схожі положення про десятину на користь церкви містять статут Новгородського князя Святослава про церковну десятину 1137 року і Новгородський статут Великого князя Всеволода про церковні суди, людей і мірила торгіві (1221 рік).

Від часу свого виникнення православна церква зосереджувала у своїх руках великі земельні ресурси, власником яких ставала внаслідок пожертвувань, дарування, купівлі тощо. Потрібно погодитися з І.К. Смоличем, який стверджує, що невизначеність і невирішеність питання про права монастирів на землю сприяли росту й навіть розквіту монастирського господарства. Розширенню монастирських земельних володінь сприяли різні привілеї (імунітети), даровані монастирям князями й великими князями [1]. Зрозуміло, що ієрархи та

окремі монастирі прагнули одержати від своїх удільних князів, а згодом і від великих князів даровані грамоти, що підтверджували ці права, не тільки для захисту своїх володінь від інших князів, а й щоб юридично закріпити за собою ці володіння. Права та привілеї монастирів були обґрунтовані й захищені низкою документів, зокрема дарованими грамотами, статутними, правовими, обмінними, заїжджими грамотами, а також заставними записами (кабалою).

Тут може виникнути питання: чому в статті, присвяченій господарській діяльності, так багато ідеться про землеволодіння монастирів. Така увага спричинена тим, що основою для господарської діяльності було землеволодіння, а одним з видів господарської діяльності поставала оренда землі. Від самого початку свого існування монастирі як і інші православні РО були найбільшими землевласниками. У XIV – XVI століттях збільшення вотчини відбувалося переважно шляхом купівлі. Зауважимо, що за даними, вміщеними в писарських та переписних книгах (саме вони мають особливе значення для історії монастирських володінь і монастирського господарства), на кінець XVII століття церква володіла 1/3 частиною всіх орних земель. За матеріалами згаданих джерел можна судити про колонізаційну діяльність монастирів, про ріст їхніх володінь та обсяги монастирського господарства. З огляду на це згадаємо дослідження В.О. Ключевського, який тривалий час вивчав життя святих, що були засновниками монастирів. Він зауважував, що більшість монастирів того часу розрослася до великих землевласницьких товариств зі складним господарством та привілейованим господарським управлінням, з розмаїтими життєвими суєтами, поземельними тяжбами та заплутаними мирськими відносинами [2].

Звичайно, що такі земельні обшири не могли залишатися «мертвими». Монастирі володіли угіддями на тому самому праві, що й приватні власники, і саме таку власність віддавали в оренду. До того ж, монастирі віддавали в оренду (давали в оброк) рибні вежі, соляні варниці тощо.

Ті, хто орендував землі в монастиря, зобов'язані були сплачувати монастирю оброк. Тут ми звертаємо увагу, що оброк в різних дослідженнях правники трактують по-різному. Якщо прирівнювати оброк до ренти, то в такому разі не може йтися про підприємництво чи будь-які зачатки господарських відносин. Ми пристаємо до думки тих дослідників, які вважають, що оброк древні розуміли так само, як ми сьогодні розуміємо слово «оренда», тобто термінове або довічне право користування майном, що випливає з договору найму, тобто належить до договірних приватноправових відносин (О.С. Лаппо-Данілевський, П.М. Мілюков, И.К. Смолич та інші), і в такому разі можна говорити про сферу господарсько-правових відносин РО з орендарем.

Що стосується ренти, то зауважимо, що вона ніби постає платою за землю, якою володіє монастир, і ніби є компенсацією за використання, проте трудова теорія вартості (В. Претті, Д. Рікардо, К. Маркс) переконує, що вартість може бути створена тільки живою працею. Отже, джерелом ренти є неоплачена додаткова праця найманих робітників у сільському господарстві. Це та частина доданої вартості, яку одержують підприємці – орендарі земельних ділянок, яку орендарі сплачують землевласникам.

Ми вважаємо, що оброк необхідно кваліфікувати як відповідник оренди, тож маємо зародження господарських відносин між монастирем-землевласником і орендарями. Найчастіше сільськогосподарські угіддя монастирі віддавали в оренду монастирським селянам.

Зазвичай монастирське господарство було орієнтоване на виробництво продукції для власного споживання, проте певна частина продукції продавалась. Зауважимо, що для монастирів характерною є товарність монастирського господарства. На користь цього факту свідчать і документальні дані (господарські книги) про організацію з початку XVII століття ярмарків для продажу виробленої монастирем продукції. Крім того, у багатьох монастирів у власності були міські обійстя для здійснення торгівлі та підтримання зв'язків з владними інституціями [3]. Деякі монастирі

були власниками промислових підприємств. Навіть іноземці у своїх згадках засвідчували, що ченці володіли маєтками (досить значними), і були вдалими купцями в усій державі та торгували різноманітними товарами [4].

Цікавим для нашого дослідження є факт наявності цілого шару тяглих попів. Тяглом називали податковий обов'язок більш або менш осілих, заможних господарств щодо держави [5]. Фізична або юридична особа, яка підлягала сплаті тягла, повинна була володіти господарством, яке поділялося на головний центр і другорядні частини. Парафіяльне духовенство в своєму духовному відомстві в стародавній Русі було податним класом [6]. Це опосередковано свідчить про те, що духовенство займалося господарською діяльністю, яка й оподатковувалася державою.

Висновки. Отже, розглянувши господарську діяльність монастирів на одному з перших етапів їхнього існування, ми дійшли таких висновків:

- від самого початку церква існувала як чітко ієрархізована інституція;
- уже в XI столітті почало формуватися вотчинне монастирське господарство;
- такий вид господарства є цікавим для нашого дослідження, оскільки саме в його межах зароджувалася господарська діяльність найдавніших РО – монастирів;
- монастирі, будучи найбільшими землевласниками країни від найдавніших часів, віддавали орну землю в оброк;
- оброк ми кваліфікуємо як господарські відносини, що виникають з приводу оренди землі;
- монастирське господарство має ознаки товарності;
- сплата духовенством податків на користь держави свідчить про визнання діяльності монастирів як господарської;
- для багатьох монастирів специфічною рисою є торговий характер монастирського господарства;
- оподаткування духовенства опосередковано свідчить про здійснення ним господарської діяльності.

Анотація

У статті йдеться про зародження господарських відносин у процесі діяльності монастирів у межах своїх землеволодінь. Орендні відносини між монастирями та орендарями можна відносити до господарсько-правової сфери. Крім прибутків від оренди землі, монастирі мали й прибутки від промислової та торговельної діяльності, в іншому разі такі релігійні організації не підлягали б оподаткуванню на користь держави.

Ключові слова: господарська діяльність релігійних організацій, господарські відносини за участю релігійних організацій, релігійна організація, монастир, монастирське господарство, вотчинне господарство, товарність монастирського господарства.

Аннотация

Статья посвящена зарождению хозяйственных отношений в процессе деятельности монастырей в границах своих землевладений. Арендные отношения между монастырями и арендаторами можно относить к хозяйственно-правовой сфере. Кроме доходов от аренды земли, монастыри имели и доходы от промышленной и торговой деятельности, в противном случае такие религиозные организации не подлежали бы налогообложению в пользу государства.

Ключевые слова: хозяйственная деятельность религиозных организаций, хозяйственные отношения с участием религиозных организаций, религиозная организация, монастырь, монастырское хозяйство, вотчинное хозяйство, товарность монастырского хозяйства.

Bochkov P.V. Historical and legal origins of the phenomenon of religious organizations as participants of relations in the field of management. The monastery economy

Summary

The article talks about the origin of economic relations in the process of the activities of the monasteries within its land holdings. Lease relations between monasteries and lessees can be attributed to the economic-legal sphere. In addition to revenues from land lease monasteries had income from industrial and commercial activities, otherwise, the religious organizations would not be eligible for taxation in the state.

Key words: economic activity of religious organizations, economic relations with participation of religious organizations, religious organization, monastery, monastic economy, patrimonial economy, marketability of monastic economy.

Список використаних джерел:

1. Смолич И.К. Русское Монашество. Возникновение. Развитие. Сущность. (988–1917): монографія. М.: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 1997. 515 с.
2. Ключевский В.О. Древнерусские жития святых как исторический источник: монографія. М.: АСТ, Астрель, 2003. 512 с.
3. Шамина И.Н. Из истории вологодских монастырей XVI – XVII века (состав насельников). Отечественная история. 2003. № 1. С. 141–154.
4. Флетчер Дж. О государстве русском. М.: Захаров, 2002. 169 с.
5. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3. кн. К.: Либідь, 1994. Кн. 3. 335 с.
6. Дмитриева З.В. Вытные и отписные книги Кирилло-Белозерского монастыря XVI-XVII вв.: монографія. СПб: Дм. Буланин, 2003. 346 с.